

CSEH ÉS SZLOVÁK SZERZŐK
A CSEHSZLOVÁKIAI NEMZETI KISEBBSÉGEK HELYZETÉRŐL
1968–1983

Ismeretes, hogy a második világháborút követő intézkedések, változások (a németek kitelepítése, a magyar–csehszlovák részleges lakosságcsere, a „reszlovakizáció”, Kárpát-Ukrajna Szovjetunióhoz való csatlakozása) következtében Csehszlovákia nemzeti kisebbségeinek száma hozzávetőlegesen egyötödére csökkent a két háború közötti időszak állapotához képest. (Vö. a 1. sz. táblázattal)¹ És bár 1948 után számos rendkívül pozitív rendelet szabályozta a kisebbségek kulturális jogainak biztosítását, a hatvanas évek közepére feszültté vált cseh-szlovák viszony mellett, 1968-ban a négy csehszlovákiai nemzeti kisebbség, a szlovákiai magyarok és ukránok, illetve a túlnyomórészt Csehországban élő német és lengyel nemzetiség helyzete is megérett az alkotmányos, törvényes rendezésre.

Az ennek elérését célzó törekvések a CSKP KB 1968. januári ülésén meghirdetett demokratizálódási folyamat jegyében, a párt készülő új akcióprogramja előmunkálatainak részeként, már márciusban konkrét formát öltöttek, mégpedig a CSEMADOK KB által kidolgozott javaslat, illetve az Ukrán Dolgozók Kulturális Szövetségének (KSUT) beadványa formájában.² A két nemzetiségi kulturális szövetség ajánlásait a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó szakemberek pozsonyi országos konferenciájának zárónyilatkozata is támogatta, és mind a négy nemzeti kisebbség jogi helyzetét egyedül a nemzetiségi öngazgatás alapján vélte megoldhatónak.³ Mit tartalmazott a két nemzetiségi szövetség programja, és milyen fogadtatásra talált a szélesebb szlovák közvéleményben, illetve a sajtóban?

A hatvanas évek második felében a CSEMADOK-vezetés a megváltozott belpolitikai helyzet kedvező feltételeit meglepő gyorsasággal felmérte és a szervezet társadalmi, illetve kulturális munkájában a véleménycserék racionális érveit igyekezett hatékonyan alkalmazni. Egyre nyilvánvalóbbá vált azonban, hogy megfelelő alkotmányos-törvényes, illetve intézményes rendezés nélkül az új típusú és magasabb színvonalú munka lehetőségei meglehetősen korlátozottak és kilátástalanok. Ugyanakkor a szlovák kérdésnek a magyar és általában a nemzetiségi kérdéssel sok tekintetben hasonló rendezési elképzelései további fogódzót kínáltak a szervezet országos vezetősége számára a szükségesnek tartott intézményesítés feltételeinek megteremtésében.

Az 1968 januárját követő belpolitikai változásokra a CSEMADOK rövid időn belül egységes nemzetiségi-rendezési programmal tudott reagálni, s ez feltétlenül a szervezetek élén álló vezetés programalkotó munkájának az eredményességét dicséri, illetve bizonyítja. A CSEMADOK-program Lőrincz Gyulának, az SZIKP KB tagjának a kezdeményezésére testületileg kidolgozott javaslat volt a csehszlovákiai magyar nemzetiségi kérdés megoldására. Nem volt ez a tervezet minden előzmény nélküli elárvult akció, hiszen a CSEMADOK-vezetés 1963 és 1968 között négy tervezetet is eljuttatott a Szlovák Nemzeti Tanácshoz – számottevő eredmény nélkül.⁴ Az ötödik javaslat kidolgozását ezért kapcsolta egybe a szervezet vezetése a

CSKP KB és az SZIKP KB januári határozatával. Az Új Szóban és a Hétben közzétett tervezet a pártban zajló és az egész társadalomra kisugárzó demokratizálódási folyamat szerves részének tekintette a cseh-szlovák és általában a nemzetiségi kérdés megoldását célzó föderatív törekvéseket. Már a bevezető részben megnyugtvással állapította meg a dokumentum, hogy ebben a folyamatban erőteljesen érvényesül a párt vezető szerepe, és leszögezte, hogy csak a nemzetek és nemzetiségek teljes politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúsága lehet a köztársaság egységének és erejének szilárd alapja.

Az első részben a dokumentum sürgeti a meglévő hibák felszámolását, a nemzetiségek egyenjogúságának, jogi helyzetének, nemzetiségi választott szerveknek és intézményeknek alkotmányos biztosítását, a nemzetek és nemzetiségek teljes és tényleges egyenjogúsítását. A javaslat felvetette továbbá, hogy hozzák létre a nemzetiségi képviselőkből álló Nemzetiségi Bizottságot a Szlovák Nemzeti Tanács, ill. a Nemzetgyűlés keretében, valamint alakítsanak Nemzetiségi Megbízotti Hivatalt a Megbízottak Testületében (a szlovák államhatalmi szervekben). A javaslatok közt szerepelt az is, hogy a gazdasági kiegyenlítés elvének megfelelően a regionális költségvetés-tervezésben és gazdálkodásban a nemzetiségi területek érdekeit szem előtt tartva a Nemzetiségi Bizottságoknak is beleszólási és döntési joguk legyen. Javasolták továbbá, hogy a nemzetiségileg vegyes lakosságú járásokat szervezzék át nemzetiségi összetétel szerint.⁵ A nemzetiségeknek a közügyekben való aktívabb részvétele érdekében pedig fokozott mértékben vegyék figyelembe a képviselői szervezetben a nemzetiségi arányokat, a szakértelmet. A javaslat azt is tartalmazta, hogy a párt XIV. kongresszusának előkészületeivel egyidőben alkotmányban kell rögzíteni „az öngazgatás elve alapján érvényesülő társadalmi és nemzeti egyenjogúsághoz” vezető leghatékonyabb megoldási módozatot. Szó esik még a javaslatban az 1945–48 közötti diszkriminációs törvényeknek és rendeleteknek a felülvizsgálásáról, a középfokú nemzetiségi iskolaügy korszerűsítéséről és kibővítéséről, a főiskolai-egyetemi képzés arányos lehetőségének biztosításáról, a nemzetiségi kultúra sajátosságának elismeréséről és fejlesztéséről, s végezetül a javaslatok beiktatásáról a párt készülő új akcióprogramjába.

A szlovákiai nemzetiségi vita 1968 tavaszán

A CSEMADOK-javaslat nyomán kirobbant szenvedélyes nemzetiségi vita szlovák részről elhangzott egyoldalú állításaival szemben maga a javaslat, méginkább a CSEMADOK-vezetés ezt követő interpretációi, magyarázatai mindvégig a köztársaság egységének megerősítését tartották az új rendezés legfőbb céljának, értelmének. A nyilatkozat záró része például így fogalmazta meg ezt a törekvést: „Fő feladatunknak tekintjük tagságunk és a csehszlovákiai magyar dolgozók kommunista szellemben való nevelését, a párt és a köztársaság iránti hűség és odaadás elmélyítését, a proletár internacionalizmusból fakadó szocialista hazafiság és egészséges nemzeti öntudat fejlesztését. Minden munkánk célja népeink egységének megszilárdítása és a népgazdasági feladatok teljesítésének elősegítése.”

A kelet-szlovákiai ukrán lakosságot tömörítő kulturális szervezet elnöke, V. Kapiszovszki a március 11-i ukrán nemzetiségi tervezetet a CSEMADOK-állásfoglaláshoz hasonló javaslatként értékelte. De abban pl. az Ukrán Nemzeti Tanács és az

A Csehszlovák Köztársaság nemzetiségi összetételének alakulása
1921–1980 között (ezer fő – %)

	1921	1930	1950
csehek	6.840–50,2	7.406–51,1	8.384–67,9
szlovákok	1.978–15,3	2.282–15,8	3.241–26,3
németek	3.218–23,4	3.231–22,3	165– 1,3
magyarok	761– 5,6	691– 4,8	368– 3,0
ukránok	477– 3,5	549– 3,4	68– 0,6
lengyelek	110– 0,6	82– 0,6	73– 0,6
egyéb*	226– 1,4	241– 1,7	41– 0,3
	1961	1970	1980
csehek	9.069–66,0	9.318–65,0	9.818–64,3
szlovákok	3.836–27,9	4.200–29,3	4.664–30,5
németek	140– 1,0	86– 0,6	62– 0,4
magyarok	534– 3,9	570– 3,9	580– 3,8
ukránok	55– 0,4	58– 0,4	55**–0,35
lengyelek	68– 0,5	65– 0,5	68–0,45
egyéb	43– 0,3	47– 0,3	29– 0,2

* – az 1921 és 1930 évi népszámlálásokban zsidó és cigány nemzetiség is szerepelt, itt az egyéb kategóriába soroltan közöljük ezt.

** – ebből 47,5 ezer ukrán és 7,6 ezer orosz nemzetiségű.

Ukrán Autonóm Terület létrehozásának kívánalma is szerepelt, tehát kezdetben a CSEMADOK-énál is jóval radikálisabb volt.

A nemzetiségi javaslatok a cseh–szlovák viszony rendezését sürgető szlovák közvéleményt váratlanul érték. A szlovák lapok ráadásul jó ideig hallgattak a két javaslatról, helyette az a memorandum kapott nagyobb nyilvánosságot, amelyet a Szlovák Kulturális Megbízotti Hivatal hozzájárulásával a dél-szlovákiai szlovákok képviselőinek Bazinban (Pezinok) megrendezett értekezletén fogadtak el. A „bazini harmincnolcak” aláírással ellátott memorandum „a dél-szlovákiai szlovákok elnyomásának” megszüntetését sürgette. A csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében dél-szlovákiai magyarlakta községekbe került szlovákok képviselői az egész régióra jellemző – magyarokat és szlovákokat egyaránt sújtó – gazdasági elmaradottságért a magyar nemzetiségű vezetőkre, illetve a CSEMADOK-ra próbálták hárítani a felelőséget.⁶ Ugyancsak hátrányosan érintette az ott élő szlovákokat az a tény, hogy a *Matica slovenskát*, a nagy múltú központi szlovák kulturális szervezetet az ötvenes években mint a szlovák állami kulturális igazgatás hatáskörét keresztező intézményt gyakorlatilag felszámolták, helyi szervezeteinek működését megszüntették. Mindezeket a hiányosságokat azonban józan mérlegeléssel aligha lehetett volna a szlovákiai

magyarok bűneként felróni, de az 1968 márciusában kirobbant szlovákiai nemzetiségi vitában a józan érvelés csak ritkán jutott szóhoz a szlovák lapok hasábjain.

A CSEMADOK és a KSUT vezetőinek a szlovák kulturális igazgatás vezetőivel folytatott közös tanácskozásáról kiadott nyilatkozat lárosnak tartotta ezt a vitát, amely egyszerre több kérdés körül zajlott. Az országos szlovák napilapokban, kulturális hetilapokban, illetve az Új Szó, a Hét és az ukrán Nove Zsittyia c. nemzetiségi lapok hasábjain folyó vita legfontosabb témakörei a következők voltak:

a. az 1945–1948 közötti csehszlovák kisebbségi politika

(a Kassai kormányprogram kisebbség-ellenes rendelkezéseinek felülvizsgálata,⁷ ill. védelme; a lakosságcsere és következményeinek elemzése)

b. a kisebbségek helyzetének a CSKP és az SZIKP KB új akcióprogramjába is bekerült államjogi rendezése⁸ (Nemzetiségi járások, kulturális autonómia, nemzetiségi öngazgatás, kollektív nemzetiségi politikai képviselő, nemzetiségi képviselői szervezetek, a nemzetiségi kulturális szövetségek státuszának megítélése stb.)

c. az úgynevezett reciprocitás-elv (az egészen más történeti körülmények között kialakult magyarországi szlovák, illetve a szlovákiai magyar nemzetiség azonos elbírálásának követelménye, ami a szlovákiai magyarok számára a jogok drasztikus megnyirbálását, a magyarországi szlovákok részére pedig olyan többletjogok megadását jelentette volna, amelyekkel nem tudtak volna élni.)⁹

d. a dél-szlovákiai és kelet-szlovákiai nemzetiségi területek gazdasági helyzetének problémái (az iparosítás késlekedése, a foglalkozási lehetőségek hiánya, nyagarányú migráció, ingázás stb.)¹⁰

e. a nyelvkérdés megoldatlansága (a kötelező cseh és szlovák államnyelv, illetve a kötelező kétnyelvű ügyintézés követelése, a kétnyelvűség felemás értelmezése, nemzetiségi iskolaügy, a szlovák nyelv elsajátítása, mint a kisebbségek tényleges egyenjogúságának legfőbb feltétele stb.)¹¹

A vitát különösen azok a szlovák részről elhangzó vádak mérgesítették el, amelyek a magyar kisebbséget irredenta, revizionista, ellenforradalmi törekvésekkel vádolták.¹² Magyar részről mindvégig a vádak visszautasítása és a nemzetiségi egyenjogúság kölcsönösen hasznos elvének érvényesítése jellemezte a vitacikkek hangnemét. Szenvedélyesebb hangvétel csak a CSEMADOK-alapszervezetek Új Szóban közölt leveleinek egynémely túlkövetelését jellemezte.¹³

A ritka kivételnek számító józan hangok közül ki kell emelni Zora Jesenskát, szlovák íróőnék, a Kultúrny život vezető publicistájának bátor kiállását, aki a kisebbségek védelmét a demokrácia próbakövének tekintette. Zora Jesenskát az Új Szónak adott interjújában határozottan elutasította a Kassai Kormányprogram magyarellenes szellemének élesztgetését és sürgette a magyar–szlovák párbeszéd konstruktív mederbe terelését.¹⁴

Jesenskánál is önkritikusabb és konstruktívabb írásban szólott hozzá a nemzetiségi vitához Michal Chorváth a *Nemzeti öntudatról és nem nacionalizmusról van szó* c. írásában. A magyar- és cseh-főbiák történelmi gyökereinek elemzése után Chorváth az adottságok és lehetőségek egyedül ésszerű kompromisszumaként említi a csehszlovák föderációt és a szlovákiai magyarokkal való megegyezést. A magyar autonómiakövetelések egyöntetűen negatív szlovák fogadtatásának érvrendszerét meggyőző logikával cáfolja, majd utalva a kölcsönös engedmények szükségességére, a magyar örendelkezés mellett teszi le a voksot: „Nem kétlem, hogy ha a magyar népnek ezek

a jogos követeléseit kielégítést nyernek, eszébe sem jut, hogy elszakadjon tőlünk, mert minden meglesz, mint magyarországi fajrokonainak, sőt ezenkívül még egy műszakilag fejlett, nem egykönnyen utolérhető állam polgárságának előnyét is élvezni fogja.”¹⁵ A pozitív nemzetiségi politika egyébként is többszörösen kifizetődik, állítja a döntő érveket Chorváth, egyrészt a csehszlovák–magyar kapcsolatok elmélyülésében, másrészt pedig az egész szocialista tábor világméretű erősödésében.

Végül is sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy nem a pozitív hangnemben írt cikkek szabták meg a viták alaptónusát, hanem a másik fél nemzeti-nemzetiségi programjában nacionalista túlkapasokat leleplező, legtöbbször azonban a régi beidegződésektől szabadulni nem tudó és vádaskodó írások bizonyultak a hangadóknak. Nem véletlen, hogy ekkor újult meg az a törekvés, ill. az az igény, hogy a magyarok a szlovák nyelv elsajátítása révén váljanak a köztársaság egyenjogú állampolgáraivá. A kétnyelvűség deklarálása mellett azonban már teljes mértékben megfeledeztek a kölcsönösség elváról, ami pedig azt eredményezheti, hogy a kétnyelvűség minden hátránya a kisebbséget sújtja. Azt a központi magyar vezetés által fel sem került helyi kezdeményezést – amely Jugoszláviában élő gyakorlattá vált –, ti. a magyar nyelvnek a többségi iskolákban történő fakultatív oktatását pedig mint a szlovákiai magyar nacionalizmus három legsúlyosabb túlkapasának egyikét értékelte a Pravda egyik cikkének szerzőpárosa. (Ezen kívül még Bratislava magyar nevének, Pozsonynak a használata, ill. a magyarok arányos képviselőinek a követelése az üzemek vezetésében, szerepelt a cikkben a magyarok három legsúlyosabb nacionalista követelése között. Szlovák vonatkozásban a szerzők a CSEMADOK felszámolásának sürgetését, a kitelepítés folytatását minősítik hasonlóan (!) extrém kívánságnak).¹⁶

Valójában a kétnyelvűség nem csak azért okozott és okoz mindmáig a kisebbségi közéletben súlyos gondokat, mert a többségnek a kisebbséggel szemben támasztott egyoldalú igényéről van szó, hanem mert a kétnyelvűség ilyen értelmezése óhatatlanul az anyanyelvi, nyelvhasználati jogok jogosultságát is kétségbe vonja.¹⁷ A kétnyelvűség számos aspektusa közül, V. Mináč szlovák írónak az ÚjSzóban közzétett interjúja nyomán, az iparosítás és kétnyelvűség – Dél-Szlovákiában mindmáig aktuális – összefüggése kapott megkülönböztetett figyelmet a vitában. Mináč szerint az iparosítás és a vele járó kétnyelvűség az egyetlen kiút a dél-szlovákiai magyarok elszigeteltségéből. Bábi Tibor, az Új Szó vezető publicistája azonban joggal mutatott rá, hogy az iparosítás nyomán terjedő kétnyelvűségben is sokszor az asszimilációs törekvések dominálnak, nem pedig a két nyelv egyenjogúságának respektálása.¹⁸ A kétnyelvűség kérdésében a föderációs és nemzetiségi törvénytervezet előkészületei során napvilágot láttak a Szlovák Tudományos Akadémia cseh és szlovák államnyelvet követelő tervezetének részletei. Magyar részről majd minden hozzászóló rámutatott az államnyelvnek már Lenin által is bírált nyelvi imperializmusára, elnyomást és egyenlőtleniséget előidéző szerepére.

Az államnyelv bevezetését G. Husák is szükségtelennek tartotta. A legkövetkezőben Karel Pomaizl, cseh szociológus szállt szembe az államnyelv-teóriákkal. Pomaizl egyébként az elkészült nemzetiségi törvény okozta magyar csalódásokat is osztotta és többször is kifejtette véleményét a nemzetiségi kérdés alkotmánytörvényben rögzített megoldásának felemás voltáról.¹⁹

Az 1968–1969. évi szlovák–magyar nemzetiségi vitáknak az 1969. áprilisi változások után adminisztratív eszközökkel vetettek véget. Ily módon nem vált lehetővé,

hogy megfelelő tanulságok levonásával ezek a kérdések megnyugtató módon rendeződjenek. Akadt ugyan példa arra, hogy magyar szerzők a szlovák lapokban fejthették ki véleményüket, az Új Szó pedig mindvégig teret adott a szlovák és cseh véleményeknek. Interjút készített L. Novomeskývel, Vladimír Mináccsal, a Pravdával egyidőben közölte Gustáv Husáknak *Szlovákoknak és magyaroknak a megértés útját kell keresniük* című nyilatkozatát, mindez azonban kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a félreértések, egyoldalú és túlzó értelmezések mindkét oldalon lepleződjenek és valamiféle közmegegyezés jöjjön létre.²⁰

Az öngazgatás elvének kiiktatásával a területi vagy kulturális autonómia gondolata teljes mértékben kompromittálódott, ezzel szemben a reciprocitás felemlgetésére – a szlovákiai magyar iskolaügy tannyelvi átépítését célzó törekvésekben pedig konkrét alkalmazására – napjainkig akadnak törekvések. A kétnyelvűség értelmezésében általánosság, a szlovákiai magyar sajtó egy része által is elfogadottá vált az a tétel, hogy egyedül a kétnyelvűség jelentheti a nemzetiségi egyenjogúság biztosítékát.

Az 1968/144. sz. nemzetiségi törvény

A CSKP és az SZIKP által elfogadott új akcióprogram szellemében 1968. májusának végén a föderációs törvény megalkotására G. Husák miniszterelnök-helyettes vezetésével kormánybizottság alakult. A kormánybizottság keretében S. Faltán, szlovák történeész irányítása alatt 1968. május 27-én a nemzetiségi törvény kidolgozására albizottság kezdte meg munkáját. Az előkészületi anyagok megvitatásában mind a föderációs, mind pedig a nemzetiségi törvény tartalmát illetően lényeges eltérések mutatkoztak a bizottságok cseh, illetve szlovák tagjai között. De a Prága melletti Koloďeďben folyó tárgyalásokra alkalmanként meghívott nemzetiségi vezetők elképzelései sem találtak mindenben egyetértésre, sőt kiderült, hogy a párt akcióprogramjában szereplő elvek érvényesítése is akadályba ütközik. Az említett országos nemzetiségi szeminárium és a nemzetiségi kulturális szövetségek nyilatkozatai, állásfoglalásai sem változtattak a nemzetiségi albizottságban született elképzeléseken.²¹

A magyar, ukrán és lengyel nemzetiségi szövetségek vezetőinek minden erőfeszítése ellenére sem sikerült a CSKP-akcióprogramban szereplő öngazgatási elvet a nemzetiség új minőségű alkotmányjogi helyzetének kialakításában is konkretizálni. A nemzetiségi albizottság legbefolyásosabb tagjai (Faltán, Okáli) elutasították azt a – CSKP és az SZIKP akcióprogramját előkészítő bizottságok által kidolgozott – tervezetet, mely szerint a konkrét rendezést a nemzetiségek felelős képviselői által benyújtott javaslatok alapján kellett volna kidolgozni. Ehelyett a föderációs kormánybizottság említett albizottságának egy másik szlovák történeésztagja, L. Haraksim, már 1968. július 5-én annak a véleménynek adott hangot, hogy a nemzetiségek nem tekinthetők államjogi és politikai értelemben szubjektumnak, így önrendelkezésükről szó sem lehet.²²

Ez az állásfoglalás azután alapvetően meghatározta a többszöri sürgetésre október 28-ig elkészített 1968/144. sz. nemzetiségi alkotmánytörvényt, melynek kerettörvény-jellegét maga az alkotmánytörvény zárómondata is hangsúlyozza, és a két nemzeti tanács konkrét nemzetiségi törvényeinek kidolgozását helyezte kilátásba.

Az 1968/144. sz. nemzetiségi törvény a magyar, lengyel, ukrán és első ízben a német kisebbséget is mint kollektív jogokkal rendelkező „egyenlő jogú nemzetisége-

ket” kezeli. A föderációs alkotmánytörvénynek mintegy kiegészítéseként – ahol Csehszlovákia csupán mint két egyenlő jogú nemzet, a csehek és a szlovákok állama szerepel – a nemzetiségeket is államalkotó elemnek ismeri el. A második cikkely a választott képviselői testületekben biztosított „megfelelő” nemzetiségi reprezentációt írja elő. A harmadik cikkely az anyanyelvi művelődésnek, a szabad nyelvhasználatnak, a nemzetiségi kulturális szervezetek létrehozásának, valamint a nemzetiségi sajtónak és tájékoztatásnak a jogát biztosítja. A negyedik cikkely biztosítja a szabad döntés jogát a nemzetiség bevallásában. Az ötödik cikkely lehetőséget teremt arra, hogy a szövetségi parlament és a nemzeti kormányok által elfogadott törvények formájában a nemzetiségi alkotmánytörvényben biztosított jogok megvalósuljanak. 1968 őszén, 1969 elején Csehországban és Szlovákiában is létrejöttek a nemzetiségi ügyekkel foglalkozó első testületek. Szlovákiában a Szlovák Nemzeti Tanács mellett 1968 novemberében megalakult a tanácsokkal, államigazgatással és nemzetiségi ügyekkel foglalkozó bizottság, a cseh és a szlovák kormány mellett pedig létrejött a Nemzetiségi Tanács. Szlovákiában a Nemzetiségi Tanács 1969. február 14-én alakult, magyar, ukrán, és szlovák képviselőkkel, illetve szakemberekből. Úgy tűnt, hogy némi késlekedéssel bár, de a nemzetiségi egyenjogúsítás jogi munkálatai előbb-utóbb egységes és részletes nemzetiségi törvényszerkezetté válnak. Napok kérdésének tekintették pl. a nyelvi, sajtóügyi, szervezeti és más konkrét törvények kibocsátásának, elfogadásának ügyét.²³

A hetvenes évek kisebbségi politikájának értékelése

Az 1968. október 27-én közzétett és 1969. január 1-én élelőptetett csehszlovákiai nemzetiségi törvény, bár több területen is jelentős előrelépést jelentett, mégis csalódást okozott, mégpedig a nemzetiségek, de egyes cseh és szlovák szakemberek körében is. A nemzetiségi törvény kapcsán felmerült problémákat elsőként és jó ideig a legátfogóbban K. Pomaizl elemezte „*Valódi egyenjogúságot a nemzetiségeknek*” c. írásában.²⁴ Sem a nemzetiségek meghatározását nem tartotta kielégítőnek a törvény végleges szövegében – „a nemzetiségek, mint az állam gondoskodásának objektuma szerepelnek, tehát nem mint egyenjogú szubjektumok” –, sem pedig a nemzetiségek „*arányos*” képviselete helyett „*megfelelő*” képviseletéről rendelkező formulát. Különösen hiányosnak tartja Pomaizl a nyelvi és kulturális jogokra vonatkozó cikkely rendelkezéseit és sürgette az országban használt valamennyi nyelv egyenjogúságának törvénybe iktatását, a nemzetiségi területek két-, illetve többnyelvűségének intézményes biztosítását. Pomaizl ebben az 1969-ben írott cikkében épp az 1968-as nemzetiségi ellentétek tapasztalatainak figyelembevételét kérte számon: „A sovinszta kampány után, amelyet néhány újság folytatott, a nemzetiségek tagjaiban felmerülhet a félelem, hogy a részletesebb nyelvhasználati törvény még a jelenlegi gyakorlatot is korlátozhatja.” Pomaizl ezenkívül a nemzetiségek törvényes jogainak védelmét az újjászervezendő alkotmánybíróság feladatkörében javasolta megoldani. Mindezek eredményeképpen „specifikus nemzetiségi autonómia jönne létre, a klaszszikus területi-politikai autonómia elfogadása nélkül is, amelyet a nemzetiségek különben sem kérnek” – szögezte le a prágai nemzetiségkutató. Pomaizlnál kedvezőben értékelte a nemzetiségi törvényt Juraj Zvara, de ő is hangsúlyozta annak átmeneti és keret jellegét: „E törvény szövegéhez bizonyára különböző megjegyzéseket le-

het fűzni, de az vitathatatlan, hogy fontos dokumentum, persze általános jellegű, melyet részleteiben is ki kell dolgozni.”²⁵

A vizsgált 15 év rendkívül gazdag csehszlovákiai nemzetiségi tárgyú szakirodal-mában több olyan munka látott napvilágot, amely a kisebbségekkel foglalkozik. Közülük elsőként a szocialista nemzetiségek kultúrájának problémáit sokoldalúan megközelítő 1973. évi tanulmánygyűjtemény már azt az új helyzetet vizsgálja, amely a szlovákiai nemzetiségi kulturális szövetségeknek a Szlovák Nemzeti Frontból való kizárása és a Szlovák Kulturális Minisztérium hatáskörébe történt áthelyezése után alakult ki.²⁶

A nemzeti kisebbségek gazdasági, kulturális helyzetének tényleges jellemzőit mindmáig legteljesebben az az öt nemzetiségi tárgyú szociológiai felmérés ill. az ezek alapján készült jelentés összegezte, amelyet az ostravai cseh–szlovák–lengyel–magyar (becslések szerint mintegy 10–15 ezer magyar talált itt megélhetést), az észak-csehországi cseh–német lakosságú iparvidéken, illetve a dél-szlovákiai szlovák–magyar és a kelet-szlovákiai szlovák–ukrán lakosságú területen végeztek.²⁷ A felmérések tanúsága szerint a többségi nemzetek tudatától a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek tudata elsősorban abban különbözik, hogy abban egyszerre három identitás elemei jelentkeznek: 1. a nemzeti kisebbség viszonylagos etnikai-társadalmi közösségének, 2. a cseh és szlovák nemzettel közös csehszlovák államiságnak és 3. a szomszédos szocialista országokban élő eredeti magyar, német, lengyel és ukrán nemzethez való „öntudatos és érzelmi kapcsolódásnak” – J. Zvara szerint az idősebb nemzedékek egy részénél még mindig domináns – tudati elemei.²⁸

Ugyancsak fontos tanulsága a felméréseknek, hogy a nemzetiségileg vegyes területeken az általános nemzetiségi megértés, illetve tolerancia erősödően van, amit az opavai Sziléziai Intézet vezető munkatársának, G. Sokolovának általunk is idézett táblázata meggyőzően szemléltethet.²⁹ (l.: 2. sz. táblázat)

A hetvenes és nyolcvanas évek csehszlovák nemzetiségpolitikai gyakorlatának alapelve a két nemzet, illetve a nemzetiségek életének minden területére kiterjedő kiegyenlítődés megvalósítása. E téren a kisebbségek vonatkozásában a legfontosabbnak tekintett gazdasági kiegyenlítődésben erőteljes előrelépés figyelhető meg. Bár a foglalkoztatottsági és szociális összetételre vonatkozó adatsorok még mindig a cseh és a szlovák nemzet jellemzőitől való lényeges lemaradást jelzik, kétségtelen tény, hogy mind a négy nemzeti kisebbség esetében rendkívül dinamikus gazdasági, társadalmi változásokra került sor az 1960–1980 közötti két évtizedben.³⁰ A dél-szlovákiai iparosodás, a magyar nemzetiség társadalmi összetételének kedvező irányú átalakulásai mellett azonban a továbbra is nagy számú magyar nemzetiségű ingázó épp úgy beletartozik ebbe a képbe, mint a nők országosan legalacsonyabb foglalkoztatottsági szintje stb. (l.: a 3. sz. táblázatot!)

Jóval kevésbé biztató a helyzet a kulturális területeken zajló kiegyenlítődési folyamatok kapcsán.³¹ Az iskolai végzettség és szakképzettség mutatói alapján ez főként a magyar nemzetiség esetében alakult kedvezőtlenül. Ezt az állapotot, a már korábban kialakult hivatalos felfogás logikáját követve, az illetékesek azzal vélik megmagyarázni, hogy a köztársaság egyedüli nem szláv, illetve nem kétnyelvű kisebbségeként (a német kisebbségi szórványok esetében az észak-csehországi iparvidéken gyakorlatilag teljes kétnyelvűség alakult ki) a magyar nemzetiség szakképzettségének kedvezőtlen mutatóit döntő mértékben a szlovák nyelv elégtelen ismerete okozza.

Ezért a hetvenes években a szlovák nyelv oktatását számos eszközzel próbálták intenzívebbé és hatékonyabbá tenni: az óvodákban 1977. óta naponta minimálisan 15 perces szlovák nyelvű artikulációs gyakorlatokat rendszeresítettek, az általános iskolákban növelték a szlovák órák számát, a természettudományi tárgyak nevezéktanát mindkét nyelven oktatják, a testnevelést szlovák nyelven tanítják. Történtek kísérletek az ún. súlyponti tantárgyak (matematika, fizika, kémia) szlovák nyelvű oktatására is, de magyar részről negatív fogadatra találtak.

Ivan Bajcura, aki 1982-ben megjelent könyvében az első Csehszlovák Köztársaság kisebbségi kérdésének történeti áttekintése alapján vizsgálja az 1945–1948 és az azt követő időszak fejlődését, a szlovák szakirodalomban egyedülállóan kritikusán elemzi a hetvenes évek kisebbségpolitikáját. A szóbanforgó magyar nemzetiségi iskolapolitika kapcsán például leszögezi: „A szlovák nyelv oktatásának hangsúlyozása és ennek a kérdésnek állandó figyelemmel követése, valamint az egyre újabb és újabb intézkedések elfogadása alapján olyan benyomások támadhatnak, hogy a magyar kérdés súlypontját és alapját egyedül az jelenti, hogy a szlovák nyelvet a magyar lakosság jól elsajátítsa. Még ha teljes mértékben el is ismerjük a szlovák nyelv nagy jelentőségét a magyar lakosság társadalmi érvényesülése szempontjából, a magyar kérdés lényegét és súlypontját továbbra is a magyar lakosság által lakott területeknek az össz-szlovákiai, illetve csehszlovákiai mutatókhoz mért társadalmi, gazdasági fejlődése, gazdasági kiegyenlítődése jelenti, valamint az, hogy a magyar lakosság egyre intenzívebben és nagyobb arányban kapcsolódik be a társadalom, az állam, a gazdaság irányításába, és egészében is növekedjék kulturális, műveltségi szintje.”³² A szlovák nyelv alapos ismerete Bajcura szerint a magyar kisebbség emancipációs folyamatának további elmélyítésében csupán az ehhez szükséges tényezők egyikét jelentheti.

Bajcura a nemzetiségi törvény érvényesülésének tapasztalatait vizsgálva azt is megállapítja, hogy a legtöbb gond a kisebbségek nyelvhasználati jogaival kapcsolatosan adódik. A kerettörvényt konkrét tartalommal megtöltő nemzetiségi kulturális, egyesületi, sajtó-, nyelvtörvény stb. hiányában a helyi irányítás kezdeményezőkézségétől vagy toleranciájától függ az elvben létező nemzetiségi jogok érvényesítésének mértéke. A kisebbségi nyelvhasználat kapcsán kialakult helyzetről Bajcura megállapítja: „A nemzetiségek nyelvi jogainak fő elveit egységesíteni és a nemzetiségek helyzetére vonatkozó törvény (ti. az 1968/144. sz. nemzetiségi törvény – Sz. L.) értelmében bizonyos norma révén szabályozni kellene. Ez a norma gyakorlatilag a már létező gyakorlatot általánosítaná és egységesítené, hogy az ne váljék kizárólag egy bizonyos funkcionárius-csoport szubjektív kívánásainak függvényévé.”³³

A csehszlovákiai kisebbségi politika kétségkívül legszembevetőbb sajátossága a négy nemzetiségi kulturális szövetség létezése és tevékenységi köre. A magyar, ukrán és lengyel nemzetiségi szövetség 1969-ig egységesen a Csehszlovák Nemzeti Fronthoz tartozott. Ezt követően az 1968-ban megalakult német és az 1947 óta létező lengyel kulturális szervezet a Cseh, az 1945 óta létező ukrán és az 1949-ben alakult magyar szövetség pedig a Szlovák Nemzeti Frontba került. 1971-től azonban a két szlovákiai nemzetiségi szövetség, a CSEMADOK és a KSUT – akárcsak a már említett Matica slovenská is – a Szlovák Kulturális Minisztérium irányítása alá került. Azt, hogy a szövetségeknek a Nemzeti Frontban lenne helye, Bajcura is magától értetődőnek és logikusnak tartja: „A nemzetiségi szövetségek tagsága a Nemzeti Frontban logikusan következik a Nemzeti Front, illetve a szövetségek jellegéből.”³⁴ Annak

A dél-, illetve kelet-szlovákiai nemzetiségi együttélés értékelése

vizsgált vidék	a válaszadó nemzetisége	az értékelés fokozatai*				
		1	2	3	4	5
Kelet-Szlovákia	ukrán	53,7	36,5	2,3	6,1	1,2
	szlovák	46,7	40,0	3,9	7,9	1,6
Dél-Szlovákia	magyar	41,2	53,1	2,3	2,5	0,9
	szlovák	39,9	52,6	2,0	4,8	0,8

* – a lehetséges értékelések: 1 – nagyon jó; 2. – kielégítő; 3 – nem kielégítő; 4 – nem tudja megítélni; 5 – nem válaszol

3. sz. táblázat

A csehszlovákiai keresőképes lakosság foglalkozási megoszlása nemzetiségek szerint 1960–1970.

nemzetiség	év	ipar	építő- ipar	mező- gazdaság	közle- kedés	kereske- delem	egyéb
cseh	1961	42,4	7,4	20,9	6,0	7,2	16,1
	1970	41,4	7,6	14,5	7,0	9,3	20,2
szlovák	1961	31,3	10,7	31,3	6,6	5,8	14,4
	1970	36,2	10,4	18,8	7,3	8,1	19,2
magyar	1961	18,6	13,1	50,7	4,4	4,6	8,6
	1970	23,7	13,2	34,8	6,6	7,7	14,0
lengyel	1961	56,5	5,6	16,1	2,9	6,7	12,2
	1970	56,2	4,2	8,6	4,6	10,0	16,4
ukrán	1961	27,6	8,2	30,9	4,1	5,5	23,6
	1970	29,2	7,9	23,5	5,6	7,1	26,7
német	1961	64,3	7,2	12,7	2,1	5,6	8,1
	1970	54,1	7,4	12,8	4,2	8,6	12,9

* – Mihály Géza: Dél-Szlovákia a gazdasági fejlődés útján, Hét 1977/14. sz. 2.

ellenére, hogy a CSEMADOK és a KSUT tagsága körében is ilyen meggyőződés alakult ki, a nyolcvanas évek elején sem sikerült a szlovákiai nemzetiségi szövetségek korábbi státuszát helyreállítani, s így a két szervezet továbbra is minisztériumi irányítás alá tartozik.

Legutóbb Karel Pomaizl 1983-ban megjelent írásában foglalkozott behatóan a csehszlovák kisebbségi politika eredményeivel és megoldásra váró problémáival.

Pomaizl ez utóbbiakat elsősorban a nemzeti kisebbségek tényleges egyenjogúsításának terén látja: „Nemzetiségeink elvi egyenlőségének nálunk olyan formái jöttek létre, amelyek magukon viselik annak az óvatosságnak a nyomait, amelyre bennünket a közelmúltban saját tapasztalataink tanítottak meg. Arról van szó, hogy a nemzetiségi egyenjogúság legfontosabb formáival a köztársaság érdekeit sértő módon visszaéltek. Ezekben a ma létező formákban egyszermind a szocialista építés kezdeti korszakából származó és nem teljesen indokolatlan aggodalmak is tükröződnek, nehogy a kisebbségi problémák felbolygatásával az új és fiatal szocialista államok közt fölösleges viták keletkezzenek. Mindezek a mozzanatok egyre inkább háttérbe szorulnak. Az objektív szocialista (belső és nemzetközi) fejlődés, akárcsak a proletár és szocialista internacionalizmusra való nevelés szükségletei a jövőben megfelelőbb formák keresését teszik szükségessé, annál is inkább, mert némely probléma megoldásának fentebb említett lehetetlensége enélkül is magával hoz néhány, a szocialista fejlődés szempontjából nem éppen kedvező mozzanatot.”³⁵

A csehszlovákiai kisebbségek helyzetének, illetve a csehszlovákiai nemzetiségpolitikai gyakorlat néhány sajátos problémájának a fentiekben – néhány cseh és szlovák szakvélemény bemutatásával, felvillantásával is – jelzett részletes és kritikus csehszlovákiai elemzése számunkra ugyancsak fontos és hasznos tapasztalatokkal szolgálhat. A kisebbségek kollektív jogainak elismerésétől nálunk is el kell jutni ezeknek a jogoknak a kisebbségi kollektív képviselő formájában való aktív megvalósításáig. A Pomaizl által sürgetett „megfelelőbb formák keresése” aligha vezethet sikerre, ha figyelmen kívül hagyják, hogy a kisebbségek sokat emlegetett hídszerepe csak az önálló cselekvésre képes nemzetiségek aktív közreműködésével tölthető meg valódi tartalommal. És mert a csehszlovákiai illetve a magyarországi nemzeti kisebbségek jellege, helyzete között sok lényeges eltérés mutatkozik, összehasonlítás végett a – magyarországi nemzetiségekhez hasonlóan kétnyelvű – csehszlovákiai német, ill. ukrán kisebbséggel kapcsolatos politikai gyakorlat néhány elemét is érdemes lenne behatóbban tanulmányozni.

Jegyzetek

1. A táblázat forrásai: Československá statistika, zv. 9, Praha 1924. 83. 1930: Sčítání lidu v Republice Československé, Praha 1934. 1. rész, 2.; 1950–1970: Sčítání lidu, domu a bytu v Československé socialistické republice 1950. 1961. 1970.; A népszámlálás első eredményei Új Szó, 1981. február 3.
2. A CSEMADOK Központi Bizottságának állásfoglalása a CSKP KB és az SZIKP KB januári határozatával kapcsolatban és javaslata a nemzetiségi kérdés megoldására Új Szó, 1968. március 15. Hét 1968. 12. sz. Zverennya do Ukrajinciv-Ruszijniv Csehoszlovaecscsinyi vid posirenoj Prezidiji CK KSZUT, Nové zsitva, 1968. 11. sz.
3. A föderációval egyidejűleg alkotmányosan kell megoldani a nemzetiségi csoportok helyzetét is, Országos szeminárium a nemzetiségi kérdéstről, Új Szó, 1968. május 26. 1–2.
4. J. Zvara: A csehszlovákiai nemzetiségi kisebbségek helyzetének eddigi fejlődése, II. rész. Hét, 1969/31. sz.

5. Az 1960. évi átszervezés következtében a régi kis járásokat összevonták. Ez különösen a magyar nemzetiséget érintette hátrányosan, mert míg 1960 előtt hét járásban is a lakosság többségét alkották, 1960 óta mindössze a dunaszerdahelyi és a komáromi járásban élnek a magyarok 50%-nál nagyobb arányban. A CSEMADOK-javaslat azért szorgalmazta a járások nemzetiségek szerinti átszervezését, mert a szlovák többségű járásokban a kétnyelvűség gyakorlata sokszor csorbát szenved. Hogy a helyzet mindmáig nem változott azt Bajcura 1982. évi könyvének kritikái észrevételei is jól jelzik: „Az új járások határait úgy állapították meg, hogy a nemzetiségek aránya mindenütt csökkent és közülük jónéhányban 'csupán elenyésző töredéket' kezdtek jelenteni. Az egyes nemzetiségek arányának csökkenését a nemzetiségi fejlődés, illetve kérdéskör iránti érdeklődés megcsappanása kísérte.” Ivan Bajcura: Cesta k internacionálnej jednote, Bratislava 1982. 183.
6. Teljes és egyöntetű támogatás. Beszélgetés dr. Szabó Rezső elvtárrsal, a CSEMADOK Központi Bizottságának vezető titkárával, Új Szó, 1968. március 29.
- A „bazinei 38-ak” memorandumát a pozsonyi Rol'nícke noviny c. országos napilap közölte (1968. március 17.). A memorandum követeléseit magyar részről leghatározottabban Babi Tibor utasította vissza: Aggasztó összefüggések, IV. rész; A memorandum, Új Szó, 1968. május 16.
7. A Kassai Kormányprogram elsőként ismerte el a csehek és szlovákok teljes politikai egyenlőségét, ugyanakkor a köztársaság kisebbségeinek felszámolását is célba vette. A Kormányprogram szövegét a pozsonyi Pravda 1968. március 15-én teljes terjedelmében újraközölte. Egyes szlovák kulturális vezetők, a Matica slovenská tisztviselői, a dél-szlovákiai szlovák kulturális élet képviselői a kisebbségek kérdésének megoldásában is a Kassai Kormányprogram megvalósítását tartották szükségesnek. Gustáv Husák, mint a föderációt előkészítő kormánybizottság elnöke a prágai Reportér c. lapnak adott interjújában arra a kérdésre, vajon „a bizottság a Kassai Kormányprogram álláspontját vallja-e, hogy ez az ország a csehek és a szlovákok köztársasága”, így válaszolt: „Meg kell változtatni az alkotmányt olyan értelemben, hogy az elismeri a nemzetiségek létezését.” A föderáció és a kisebbségek. Új Szó 1968. július 5.
- Z. Jesenská szlovák író nő pedig kijelentette: „A Kassai Kormányprogramhoz való visszatérés a nem szláv nemzetiségek helyzetének megoldására lehetetlen, hiszen az a magyarokat 1945 után Csehszlovákiában nem ismerte el egyenjogú állampolgároknak.” — Szabadságot, igazságot mindannyiunknak, Új Szó, 1968. április 12. 1, 5.
8. Lőrincz Gyula: A nemzetek és nemzetiségek egyenrangúak. Az SZIKP KB akcióprogramjában szerepelni fog a nemzetiségi kérdés alkotmányos rendezése, Új Szó, 1968. április 5.; A CSKP KB akcióprogramja, Új Szó, 1968. április 10. V. Bil'ak pedig kijelentette: „Feltétlenül szükséges, hogy a nemzetiségeknek — lélekszámuknak megfelelően — saját képviselőik legyenek politikai, gazdasági, kulturális és közéletünkben, valamint a választott és a végrehajtott szervezetekben is. Biztosítani kell továbbá, hogy a nemzetiségek az egyenjogúság szellemében tevélegesen vegyenek részt közéletünkben. Érvényesülnie kell annak az elvnek, miszerint a nemzetiségeknek joguk van arra, hogy önállóan és függetlenül döntsenek

- az őket érintő kérdésekben.” Új Szó 1968. április 11. 4.; Az SZIKP akcióprogramja szintén részletes és az öngazgatás elvét szem előtt tartó nemzetiségi rendezést körvonalazott. Új Szó 1968. május 24.
9. L. pl. I. Hargaš: Slováci v Maďarsku, Predvoj 1968/14. sz.; Mács József: Bizzuk a nemzetiségekre sorsa alakítását, Válasz a Predvoj cikkére, Hét, 1968/16. sz.; G. Vilček: Félreértett párhuzamok, Új Szó, 1968. április 18. 5. (Ego): Mi az a reciprocitás? Új Szó, 1968. május 9. stb.
 10. L. pl. V. Pavlenda: A nemzetiségi kérdés megoldásának közgazdasági alapjai, Vasárnapi Új Szó, 1968. május 31.
 11. K. Pomaizl: Szükséges-e az államnyelv? a Rudé právo 1968 október 25. száma alapján magyarul közölte a Hét 1968/46. sz.; Štátny jazyk je nevyhnutný a samozrejmy, Nové slovo 1968. 10. sz. Ján Dorula: Befolyásolták a törvényhozást. A Pravda 1968. november 3. száma alapján magyarul közölte a Hét, 1968/47. sz.
 12. M. Gráfik: My podnájomnici vo vlastnej krajine, Kultúrny život 1968/16. sz. R. Olšinský: Maďari kontra Slováci, uo. 15. sz.
 13. A CSEMADOK-alapszervezetek állásfoglalásaiban a kétnyelvűség respektálása, az eredeti helységnevek, járáások visszaállítás mellett főleg a magyar iskolaügy és kulturális intézményhálózat fejlesztése szerepelt a leggyakrabban. (Néhány jellegzetes túlzás: magyar vidékre ne helyezzenek magyarul nem tudó szakembereket, a hivatalos statisztikai adatokat vizsgálják felül stb.) Az ehhez hasonló túlköveteléseket Lőrincz Gyula is elutasította: O konfliktoch spoluzitia, Hovoríme so s. J. Lőrinczom, Pravda, 1968. május 24. Lőrincz Gy. azonban személy szerint pl. a járáások átszervezésével sem értett egyet, a helynevek magyar nyelvű használatát csak magyar lakosságú helységek esetében tartotta indokoltnak. A Pravdának ugyanez a száma több, mint kéthónapos késéssel közölte a CSEMADOK KB márciusi állásfoglalását is. Vö. a 2. sz. jegyzettel.
 14. Szabadságot, igazságot... i. m.
 15. M. Chorváth: Új Szó, 1968. május 7.
 16. M. Hric–T. Michal: Niet mieru na juhu, Pravda, 1968. május 17. magyarul is megjelent: Nincs békeség délen, Új Szó, 1968. május 23.
 17. „Szociológiai és társadalmi-lélektani szempontból könnyen öncélúvá válik tehát az a tanítási nyelv, amely számára nincs lehetőség, hogy szélesebb társadalmi körben használják, minthogy a nyelv társadalmi használatának értéke közvetlenül is összefügg az iskolai oktatási nyelv kiválasztásával, illetve a kétnyelvű községekben a magyar vagy a szlovák iskola vonzóerejével” – szögezte le Mócsi Ferenc egyik 1975-ben megjelent tanulmányában. Szerinte „az olyan társadalmi feltételek közt, ahol az egyik nyelvet a másik fölé helyezik, és ezzel megsértik a nyelvi egyenlőség elvét, a „kevésbé értékes” nyelven folyó tanítás elveszítheti valódi értékét”. – Mócsi, F.: Niektoré osobitostí škôl s maďarským vyučovacím jazykom v Československu, In: V spoločnej vlasti, Bratislava, 1975. 206.
 18. A nemzet nagyságát igazsága méri, Beszélgetés V. Mináccsal, Új Szó, 1968. május 31. Minác kijelentette: „Szerintem a kétnyelvűség az az ajtó, mely utat nyit a szövetkezeti-paraszti gettóból, a gazdasági-szociális korlátozottságból. Ez az egyetlen lehetséges út.” Vö. Bábi Tibor: Arányok eltolódása, Új Szó, 1968. június 15.

19. K. Pomaizl: Szükséges az államnyelv? i.m. A föderáció és a kisebbségek, G. Husák válaszai a Reportér c. lapnak, Új Szó, 1968. július 5., 5.
20. Interjú G. Husák miniszterelnökhelyettesével, Új Szó, 1968. június 1.; A nép nem lehet vétkes, Beszélgetés Laco Novomeský elvtárrsal, Új Szó, 1968. július 14., 5. stb.
21. Haza és jog, Beszélgetés Dobos Lászlóval és dr. Szabó Rezsővel, Új Szó, 1968. július 28.; Közös nyilatkozat. A csehszlovákiai lengyel, ukrán és magyar kulturális szövetségek képviselőinek tanácskozása, Új Szó, 1968. augusztus 15.
22. Az albizottság a következő bizarr érveléssel utasította el a nemzetiségi öngazgatáson alapuló alkotmányos rendezést: „Több mikroterület keletkezett, ahol többségben él a magyar kisebbség, de ezek a területek legyezőszerűen gravitálnak az államalkotó nemzet területén fekvő helyi központok felé és megszűntek azok a kötelékek, melyek kölcsönösen összekötötték a kisebbség egyes mikroterületeit. Ilyen körülmények között elismerni a kisebbségek nemzeti szubjektivitását egyenlő volna az ún. Volksgruppen és az ún. nemzeti kataszterek koncepciójának elfogadásával, ami pedig azonos értékű a nemzetiségi politika faji elméletével.” Idézi Gyönyör József: Lesz-e végre igazi hazánk? Új Szó, 1968. augusztus 11.
23. Krédónk: a nemzetek és a nemzetiségek egyenjogúsága, Beszélgetés S. Sádovský szlovák miniszterelnökkel, Vasárnapi Új Szó, 1969. március 2.
24. K. Pomaizl: Valódi egyenjogúságot a nemzetiségeknek, Hét, 1969/16, 9.
25. J. Zvara: A csehszlovákiai nemzeti kisebbségek... i.m.
26. Otázky rozvoja kultúry socialistických národností, Bratislava 1973. A kötet tanulmányai a hetvenes évek közepén megvalósult nemzetiségi szociológiai felmérés kutatási szempontjainak kijelölésével foglalkoztak.
27. A felmérések eredményeit összegzi: G. Sokolová: Niektoré aspekty procesov rozvoja a zblížovania národností s českým a slovenským národom (Na základe poznatkov zo sociologických výskumov), In: Rozvoj a zblížovanie národov a národností ČSSR, Bratislava 1981. 274–308. A dél-szlovákiai felmérés zárójelentését közli: Ladislav Végh: Socialistický vývoj maďarskej národnostnej kultúry v ČSSR, Bratislava 1976.
28. J. Zvara: Národ a národné vedomie, Bratislava 1982, 166–167.
29. Uo. 168.
30. A táblázat lelőhelye: I. Bajcura: Cesta k internacionálnej... i.m. 177.
31. Uo. 195–208.
32. Uo. 200. – A magyar nemzetiségi iskolák tannyelvének megváltoztatásával kapcsolatosan a Szlovák Nemzeti Tanács a csehszlovákiai iskolareform elfogadása alkalmából 1984. áprilisának elején az eddigi anyanyelvi oktatás feltételeinek fenntartását tartotta célszerűnek. Vö. Új Szó 1984. április 3. 2.
33. I. Bajcura, i. m. 193.
34. Uo. 185.
35. K. Pomaizl: Nacionální problematika socialismu se zvláštním zřetelem k etapě budování vyspělé socialistické společnosti, Slovanský přehled, 1983/5. sz. 372. Pomaizl „egynemely probléma megoldásának lehetetlenségéről” szólva elsősorban a szocialista országok napjainkban megvalósuló gazdasági integrációja mögött – különféle kül- és belpolitikai okok miatt – csak lassan kibontakozó politikai, állami integráció késlekedésének problematikus következményeire gondol.